

JOSEPHUS SCALIGER IN LEIDEN

door

H.J. de Jonge

Het was geen grootspraak, toen Joseph Scaliger zich omstreeks 1605 tegenover studenten liet ontvallen: "Ik geloof niet dat er in Holland iemand harder werkt dan ik."¹ Ruim zestig jaar oud, werkte hij met ontombare energie en geïntensiveerde geestkracht aan zijn *Thesaurus temporum*, het "Schathuis der tijden", prozaïscher maar nauwkeuriger: "Verzameling van het voornaamste materiaal der tijdrekenkunde". Hierin gaf hij o.a. een ingenieuze en gewaagde reconstructie van de verloren gegane Kroniek van de kerkvader Eusebius; een reeks antieke chronologieën en kronieken voegde hij er aan toe. In 1606 kwam het boek van de pers. Het presenteerde de tijdrekening van de wereldgeschiedenis breder, nauwkeuriger, kritischer en klaarder dan ooit tevoren was geschied.² En al zijn het vooral Scaligers soevereine geleerdheid en scherpzinnigheid die de lezer van de *Thesaurus* in verlegenheid brengen, alleen al de omvang van het werk, 1426 pagina's in folio in ruim drie jaar geschreven op grond van geavanceerd en minutieus wetenschappelijk werk, is voldoende om de lezer te verbijsteren en voetstoots te doen geloven wat Scaliger over zijn nachtrust zie: "Ik slaap maar drie uur; ik ga om tien uur naar bed, ik word wakker om half twee en kan dan niet meer slapen."³

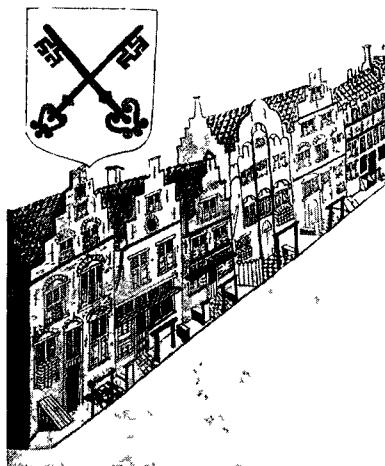
De *Thesaurus* is slechts één van de in Leiden tot stand gekomen werken die Scaligers faam, reeds gevestigd vóór zijn komst uit Frankrijk in 1593, hebben verbreid en bestendig. In Leiden verzorgde hij eveneens een aanzienlijk aantal nieuwe of herziene veelal van commentaar voorziene tekstuitgaven van klassieke auteurs, bewerkte hij een sterk vermeerderde heruitgave van zijn *De emendatione temporum*, een verzameling en reconstructie van oude kalenderstelsels waaruit hij vaste punten voor de historische chronologie afleidde, en vervaardigde hij de indices op de omvangrijke collectie Romeinse en Griekse inscripties die J. Gruter in 1602/3 te Heidelberg uitgaf.⁴ Voorts publiceerde hij Griekse vertalingen van Latijnse poëzie en verscheidene polemische geschriften waarin hij zich verdedigde tegen aanvallen op zijn wetenschappelijk werk en op zijn aanspraken op een vorstelijke afstamming.⁵ Hij voerde een drukke correspondentie en copieerde Oosterse handschriften. Hij adviseerde de curatoren in onderwijszaken (hij ontried b.v. ernstig de toelating van onderwijs in de geest van

de Franse filosoof P. Ramus⁶) en bij benoemingen, als die van de hoogleraar natuur- en geneeskunde A.E. Vorstius, de letterkundigen Badius en Heinsius en de theoloog Trelcatius jr. Hij gaf veel tijd aan de studiebegeleiding van een selecte kring veelbelovende of speciaal aan zijn zorgen toevertrouwde studenten.⁷ Hij achtte het niet beneden zich, een eenvoudige Latijnse teksteditie van Caesar (1606) te verzorgen voor gebruik in Latijnse scholen en door studenten; zo toonde hij metterdaad dat de vorming van jongeren hem ter harte ging. Ook liet hij zich talrijke bezoeken van studenten uit binnen- en buitenland welgevallen die deze vorst der wetenschappen, al was het maar eens, ontmoet wilden hebben. Inderdaad was Scaliger een erkend autoriteit op het gebied van chronologie, astronomie, archaisch Latijn, Romeinse en Griekse poëzie, metriek en epigrafiek. Hij was een pionier op zulke terreinen als Gotisch, Samaritaans, Ethiopisch, papyrologie en vergelijkende taalwetenschap. Hij kende, behalve het Frans en Latijn dat hij sprak, Grieks, Arabisch, Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Perzisch, Turks, Duits en Italiaans. In Leiden leerde hij ook Nederlands, maar erkende dat het spreken hiervan hem niet goed afging.⁸

Geen wonder dat de veelzijdige en fascinerende geleerde die Scaliger was steeds weer onderzoekers heeft gedreven om zich in zijn oeuvre en leven te verdiepen. En niet alleen in Leiden⁹, ook buiten Nederland¹⁰, en tot in Amerika toe¹¹, heeft men getracht het historische beeld van Scaliger vaster vorm te geven door de plaatsen aan te wijzen waar hij te Leiden zou hebben geleefd en gewerkt. Hierbij zijn helaas vergissingen gemaakt die keer op keer ongeverifieerd zijn overgenomen en doorgegeven. Met name Molhuysens misvatting, dat Scaliger op het Rapenburg tegenover de academie zou hebben gewoond is wijd verbreid.¹² Maar ook de opvatting van Du Rieu volgens welke Scaliger in 1607 zou zijn verhuisd naar het huis "de druiventros" aan de zuidzijde van de Breestraat, het tweede of derde pand vanaf de Diefsteeg oostwaarts, kan niet juist zijn.¹³ Met alle verkeerde voorstellingen is in 1973 bekwaam afgerekend door H.J. Witkam in zijn uitnemend gedocumenteerd artikel "Schaliger" in het vijfde deel van zijn *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit*¹⁴, waarvan de eerste paragraaf (no. 1417) uitvoerig over Scaligers woningen in Leiden handelt. Van dit artikel van Witkam zal ik in het volgende veelvuldig gebruik maken. Ik meen er ook nog enkele dingen in te kunnen preciseren.

Slechts kort hoeft hier te worden stilgestaan bij het allereerste onderdak dat Scaliger hier ter stede gehad heeft. Op 26 augustus 1593, 's avonds kort na zes uur, is hij met in zijn gevolg een aantal Franse studenten¹⁵ en dienaan te Leiden gearriveerd. Hij werd die zelfde avond vereerd met een souper op kosten van de stad, dat plaats had in de herberg "de Clock."¹⁶ Dit

afb. 1. Detail van de buurtkaart Steynenburg: de noordzijde van de Breestraat vanaf de Mandemakerssteeg, gezien in zuidoostelijke richting (naar het Stadhuis). Het eerste huis links is dat van J. Marcusz. van Ypre, waar Scaliger waarschijnlijk de eerste dagen van zijn Leidse tijd logeerde. Copie van een tekening uit het midden van de 16de eeuw. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

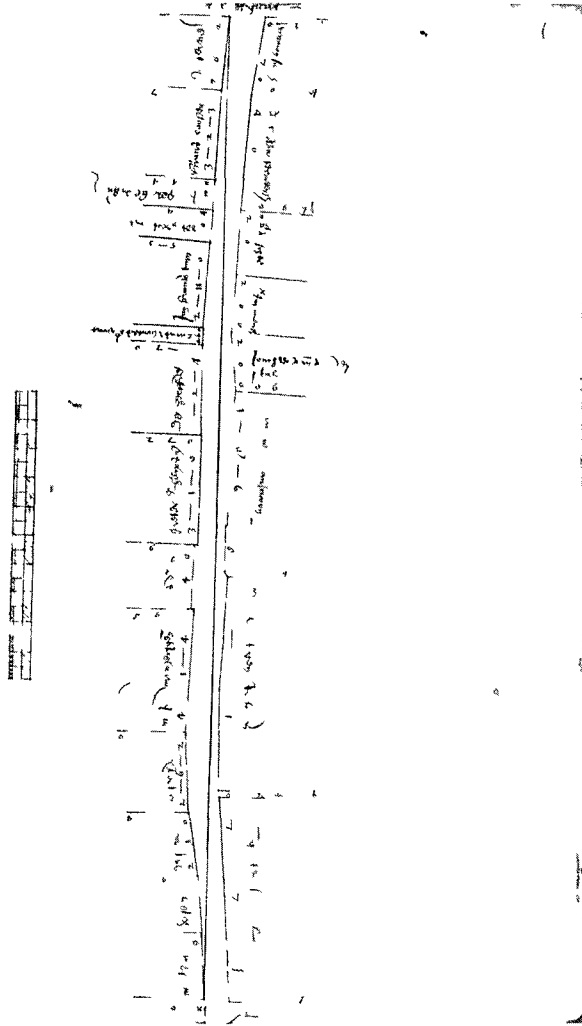
établissement lag aan de Breestraat, waar precies is mij niet bekend, maar vermoedelijk niet ver van het klokhuis met de brandklok, dat op de hoek aan de zuidzijde van de Maarsmansteeg stond.¹⁷ Aan het feestmaal namen behalve Scaliger natuurlijk deel de stadssecretaris Van Hout, curator Dousa, en de vier burgemeesters of enige van hen; volgens Bronchorst ook de rector Joh. Heurnius en de hoogleraren Junius en Beyma.¹⁸ Vermoedelijk is ook raad en pensionaris Hogerbeets en de koopman Joostens, die Scaliger vanuit Frankrijk naar Leiden begeleid had, aanwezig geweest, misschien ook professor Tuning, die Scaliger in Frankrijk had bezocht om hem voor Leiden te winnen. De maaltijd kostte 112 gulden en 8 penningen, waarvan meer dan de helft voor de wijn, in totaal 100,8 liter.

Na de maaltijd werd Scaliger met zijn gevolg gelogeerd “ten huysen van Jan Marcusz. van Ypre, waert in de Vechtende Leeu”¹⁹, die trouwens ook de waard was van “de Clock”. Het huis van Jan Marcusz. van Ypre stond aan de Breestraat, hoek Craensteeg, nu Mandemakerssteeg, oostzijde.²⁰ Het staat afgebeeld op de bekende kaart van de gebuurte Steynenburg waarvan een detail wordt weergegeven op afbeelding 1; op deze tekening is het meest linkse huis dat van Jan Marcusz. Als “de vechtende Leeuw” en Jan Marcuszons huis hetzelfde zijn, was het op de hoek van Breestraat en Craensteeg dat Scaliger de eerste vijf nachten en vier dagen van zijn zestienjarig verblijf te Leiden logies en kost genoot, en wel op rekening van de universiteit.²¹

Op de dag na het onthaal in "de Clock", had op het raadhuis een vergadering plaats van curator Dousa, twee burgemeesters en de pensionaris van de stad, die met Scaliger overleg pleegden over de woning die hij zou gaan betrekken.²² Hem werden verscheidene behuizingen voorgesteld. Nadat hij die zelf in ogenschouw was gaan nemen, leek hem het geschiktst en het aangenaamst het huis van jonkheer Franchois van Lanscroom, dat Bartel Brandt, generaal of overste van de schutterij, toenmaals in huur had. Met instemming en advies van rector Heurnius werd besloten met Brandt te onderhandelen en Scaliger bij hem zijn intrek te doen nemen. Nadat Brandt ter vergadering was ontboden, werd met hem overeengekomen, dat hij Scaliger met twee jonge edellieden en twee dienaren zou huisvesten, hen goed van spijs en drank zou voorzien, en voor vuur, licht en bewassing zou zorgen, tegen betaling van 1350 gulden per jaar of bij korter verblijf een tijdsevenredig deel daarvan. Deze prijs komt neer op 15 stuivers per persoon per dag: niet opmerkelijk veel in aanmerking genomen, dat in 1594 de kosten van verblijf in de gevangenis 12 stuivers per persoon per dag waren.²³ Wanneer Scaliger gasten zou ontvangen, zou Brandt 9 stuivers per maaltijd per persoon krijgen, knechten navenant. Maaltijden die Scaliger door afwezigheid niet zou gebruiken zouden niet in mindering worden gebracht. De overeenkomst zou ingaan op 31 augustus 1593 en duren tot 1 mei 1594.

Op 31 augustus betrok Scaliger dus het huis van jonkheer Van Lanscroom, dat verhuurd was aan Brandt. Welk huis dit was, is op grond van verscheidene archivalische gegevens vastgesteld door Witkam: het was het langs de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het grote huis aan de Pieterskerkgracht, nu nr. 9, met boven de ingang "Pax huic domui". De geschiedenis van dit voorname huis is in het Leids Jaarboekje van 1957 beschreven door Pelinck²⁴, die niet verzuimde te vermelden, dat het achterhuis in 1590 door Van Lanscroom werd gekocht en dat dit volgens de kaart van Lieferinck (1578) reeds "een zeer aanzienlijk huis" was, voordat het in 1619 ingrijpend werd verbouwd.

De gegevens die Witkam aanvoert ter bepaling van het huis waarin Scaliger vanaf 31 augustus 1593 woonde behoeven hier niet te worden getoetst. De juistheid van Witkams conclusie wordt namelijk volkomen bevestigd door een aanwijzing die hem destijds niet bekend was. Het complex dat gevormd wordt door wat nu Pieterskerkgracht 9 is, grensde aan de zuidzijde aan de woning van de rector der Latijnse school Stochius. Bij de weduwe van de in september 1593 overleden Stochius nam in oktober 1593 de honorair hoogleraar Carolus Clusius, de grote plantkundige, zijn intrek. Scaliger en Clusius werden dus burenen, zo nam reeds Witkam aan. Er is echter een brief van 2 maart 1594 van Clusius aan Lipsius, Scaligers voorgan-

afb 2 Kaart van de Schoolsteeg tussen "Volresgraft" (Langebrug) en "Lochorststeech", 1597 Aan de oostelijke (= rechter) zijde in het midden van de steeg het huis van Ioncheer Lanscroon, waarn Scaliger op 31 augustus 1593 zijn intrek nam Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst (Rechterlijk Archief 48, Buurtkwesteboek A, fol 2)

ger te Leiden, waarin Clusius inderdaad zonder meer zegt, twee dagen geleden de langzaam van een zware koorts herstellende Scaliger te hebben bezocht, “hij is namelijk mijn buurman”.²⁵

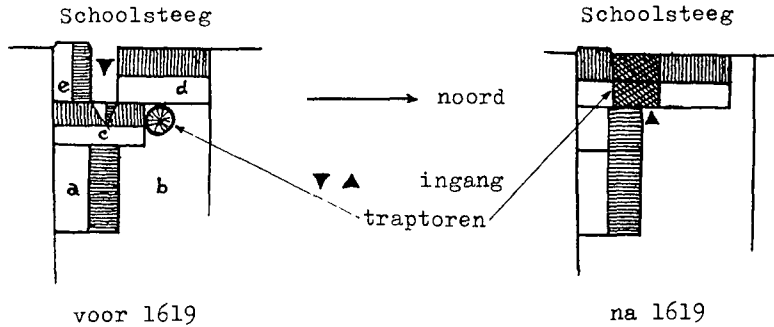
Van de ligging van het door Scaliger betrokken pand aan de Schoolsteeg krijgt men een goede indruk uit de kaart van deze steeg uit 1597 die voorkomt in Buurkwestieboek A (zie afb. 2).²⁶ Hierop staan aan de oostzijde van de steeg van noord naar zuid, d.w.z. van de “Volresgraft”, nu Langebrug, naar de “Lochorststeech” negen percelen als volgt aangegeven:

- (1) Simon Jansz.
- (2) Dirc Bartelmeesz.
- (3) IJsbrand Visscher
- (4) Mr Jan Ariensz.
- (5) Joncheer van(der) Voorden stal
- (6) Ioncheer Lanscroon
- (7) Aeltgen Rectoors
- (8) Aeltgens poort
- (9) t grote school

In het halverwege de steeg gelegen pand op naam van Lanscroon vond Scaliger *cum suis* in 1593 onderdak, althans in het noordelijk deel ter breedte van 4 roe, 8 voet, 6 duim (17.75 m), waarschijnlijk bovendien in het (ook heden ten dage nog) wat vooruitspringende zuidelijke gedeelte breed 1 roe, 8 voet (6.25 m). De volle breedte van het huis langs de steeg was 24 m; met Aeltgens woning, die 26 m breed was, en de Latijnse School, die zich over bijna 28.75 m langs de steeg uitstreckte, behoorde Lanscroons huis tot de grootste panden van de steeg.

Afbeeldingen of plattegronden van het huis van Scaliger aan de Schoolsteeg zijn er niet. Ter voorbereiding echter van een restauratie van het complex “Pax huic domui” aan de Pieterskerkgracht heeft de heer J.F. Dröge, bouwkundige te Waddinxveen, mede studie gemaakt van de bouwgeschiedenis van het corresponderende achterhuis. Met behulp van de kaarten van Pieter Bast (1600) en Johan Bleau (1649) en op grond van de gegevens die het tegenwoordige achterhuis te bieden heeft, meent de heer Dröge een tamelijk betrouwbare reconstructie te kunnen geven van de toestand waarin het gebouw aan de Schoolsteeg zich bevond alvorens het drastisch werd verbouwd in 1619/20. Het volgende ontleen ik dankbaar aan mededelingen van de heer Dröge.²⁷ De tussen haakjes vermelde letters a, b, c, enz., verwijzen naar de met overeenkomstige letters aangeduide ruimten getekend op afb. 3.

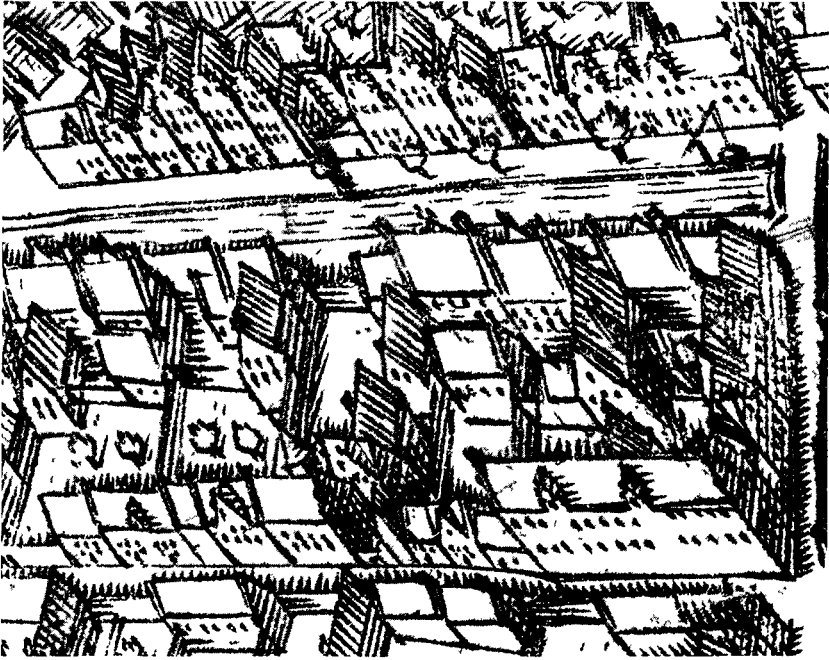
Het voorste deel van het tegenwoordige achterhuis (a), behalve de gevel langs de binnenplaats (b), is in ieder geval van voor 1600. Hetzelfde geldt

afb. 3. Reconstructie van het bovenaanzicht van het aan de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het pand Pieterskerkgracht 9. Links de toestand in de tijd dat Scaliger er woonde (1593/1594), rechts die na de verbouwing van 1619/1620. Schets van J.F. Dröge jr.

voor de momenteel nog voor een groot deel aanwezige buitengevel van de vleugel (d) langs en evenwijdig aan de Schoolsteeg. Tussen de laatstgenoemde vleugel (d) en het voorste deel van het achterhuis (a) bevond zich, evenwijdig aan het eerstgenoemde (d), een gebouw (c) van waarschijnlijk drie of vier balkvakken diep, met op de kop hiervan (noordzijde) een traptoren. Bij de verbouwing van het complex, waarmee in 1619 werd begonnen, werden deze vleugel (c) en de traptoren gesloopt en het voorste deel van het achterhuis (a) in de richting van de Schoolsteeg verlengd, waardoor de toestand ontstond die nu nog waarneembaar is. In Scaligers tijd was het achterhuis, behalve vanaf de Pieterskerkgracht via de binnenplaats, ook toegankelijk vanaf de Schoolsteeg via een voorpleintje, dat inspringend in het complex, gelegen was tussen de vleugels (c), (d) en (e) en mogelijk door een muur met een poortje van de straat gescheiden was. Het pleintje is waarneembaar op de kaart van Bast (zie afbeelding 4) en staat ook met kleine haaks op de rooilijn getekende streepjes gemarkeerd op de kaart gereproduceerd in afbeelding 2.

Het huis van Lanscroon had toen hij het in 1590 kocht aan de noordkant belending met jonkheer van Duvenvoorde, wiens naam op de kaart van 1597 (afb. 2) van(der) Voorden luidt, aan de zuidkant met de rector Stochius en aan de oostkant met Weyntje Adriaensdr., die het voorhuis aan de Pieterskerkgracht bezat.²⁸ Gezien deze belendingen zal Scaliger in elk geval de grote vleugel langs de Schoolsteeg (d) en waarschijnlijk ook de andere aan het voorpleintje grenzende vleugels (e) en (c) hebben bewoond. Ook het voorste deel (a) van het achterhuis zal tot Scaligers woning hebben

afb. 4. Het door Scaliger bewoonde huis in de Schoolsteeg. Boven de nog niet gedempte Pieterskerkgracht. De Schoolsteeg is herkenbaar aan het grote gebouw van de Latijnse school op de hoek van de Lokhorststeeg. Het hoge huis midden in de Schoolsteeg, waarboven het spitsje van een traptoren zichtbaar is, werd door Scaliger bewoond. Rechts ervan ligt een inspringend pleintje, naar het schijnt van de straat gescheiden door een muur met een poortje. Ook de vleugels langs de twee andere zijden van het pleintje behoorden tot het door Scaliger bewoonde complex. Detail uit de kaart van Pieter Bast, 1600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

behoord, omdat volgens Bast een open plaatsje het achterhuis van het voorhuis scheidde en omdat volgens de verkoopacte uit 1590 een stenen muur het terrein van Weyntje Adriaensdr. van dat van Lanscroon zou afsluiten. Van de noordelijke vleugel (d), die Scaliger zeker heeft bewoond, staat thans nog een stuk buitenmuur langs de Schoolsteeg. De voormalige vensters in deze muur, nog zichtbaar bij Bast, zijn nu dichtgemaakt, maar onregelmatigheden in het metselwerk verraden waar ze gezeten hebben.

In de woning van Lanscroom werd Scaliger gehuisvest tezamen met twee jonge edellieden en twee dienaren.²⁹ Deze edellieden waren naar alle waarschijnlijkheid Marc-Antoine de Gourgues, zoon van een gefortuneerd man te Bordeaux en Henri-Louis Chastaigner de la Rochepozay, wiens vader Scaliger jarenlang onderdak en gelegenheid tot studeren had geboden op zijn kasteel te Preuilly. Van deze beide jongelui had Joostens reeds in mei 1593 naar Leiden bericht, dat ze met Scaliger zouden meekomen.³⁰ In juni van dat jaar, vlak voor zijn vertrek naar Holland, zond Scaliger vanuit Preuilly aan Joostens, die hem opwachtte te Tours, de schriftelijke waarschuwing, dat hij de inmiddels eveneens te Tours gearriveerde jongeman De Gourgues in afwachting van Scaligers komst aldaar "goed moest onderhouden en voorkomen dat hij het niet naar zijn zin zou hebben."³¹ De Gourgues werd op 4 september 1593 als student te Leiden ingeschreven, onder de naam Marcus Antonius Gorgias. Hij vergezelde Scaliger ook, toen die van 23 september tot 1 oktober 1593 een oriëntatiereis door Noord-Holland maakte, op welke reis Scaliger Amsterdam, Purmerend, Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar, Medemblik, Petten en Haarlem aandeed.³² Op de laatste dag van het verblijf te Enkhuizen, 29 september, bracht Scaliger met zijn gevolg een bezoek aan het beroemde kabinet van naturaliën, exotica en rariteiten van de bereisde en geleerde Enkhuizer stadsdokter Bernardus Paludanus (Berent ten Broecke, 1550-1633).³³ Bij deze gelegenheid bracht Scaliger een uitvoerige inscriptie aan in het album amicorum van Paludanus³⁴, met o.a. de volgende versregels:

Caetera nec verum nec fas animalia norunt.
Solus verum et fas novit et odit homo.

("De overige levende wezens kennen noch waarheid, noch recht. De mens is de enige die waarheid en recht kent, en ze ook haat.") Het album bevat geen inscriptie van De Gourgues, maar twaalf jaar later vertelde Scaliger over zijn bezoek aan Paludanus' museum enkele bijzonderheden, waaruit blijkt, dat De Gourgues erbij aanwezig was:

"Paludanus in Enkhuizen liet een onbeschadigde mummie³⁵ zien, het lichaam van een Egyptenaar die 3000 jaar geleden was begraven. Het is een echte antiquiteit. Iemand overtuigde Gourgues ervan, dat het het lichaam van één van de koningen was. Hij (Gourgues) aanbad de mummie en schreef erover aan zijn vader, als had hij de relieken van het lichaam van een heilige gezien. Toen Paludanus, die semi-katholiek is, dat zag, maakte hij Gourgues erop opmerkzaam, dat men hem verkeerd had ingelicht. Deze Gourgues is nu Samaritaans jezuiet."³⁶

De ene van de beide edellieden die bij Scaliger in Lanscroons huis introk-

ken zal dus De Gourgues geweest zijn. De andere jongeman voor wie logies bij Scaliger gereserveerd werd moet Henri-Louis Chastaigner de la Rochepozay zijn geweest. Reeds in maart 1593 had Scaliger aan Dousa bericht, deze leerling te zullen meebrengen.³⁷ Hij was op Henri-Louis uitermate gesteld.³⁸ “Pour rien je n’enduereray qu’il soit séparé de moy”³⁹, liet Scaliger over hem weten aan Hans Joostens, die de reis van Scaliger en zijn gevolg uit Frankrijk naar Leiden moest regelen. In 1606 zou Scaliger schrijven, dat hij voor Henri-Louis een waanzinnige genegenheid gehad had, “insanum in modum amavi”.⁴⁰ Joostens moest te Tours niet alleen voor Scaliger, maar ook voor Henri-Louis een paard kopen. Doordat de jongeman onderweg echter tot twee maal toe ziek werd⁴¹, arriveerde hij iets later in Leiden dan Scaliger. Hij werd op 31 december als student ingeschreven.⁴² Ongeveer een jaar heeft de jonge De la Rochepozay bij Scaliger te Leiden gewoond, volgens het getuigenis van de laatste zelf: “Monsieur de la Rocheposay ..., qui du commencement que j’ay esté icy, a demeuré un an avec moy.”⁴³ Op 18 juli 1594 schreef de vader van Henri-Louis aan Scaliger, blij te zijn van de laatste te hebben vernomen, dat zijn zoon “continue tousiours bien ses estudes.”⁴⁴ Ook De Gourgues zal omstreeks een jaar in Leiden geweest zijn; blijkens de recensies der studenten was hij in februari 1594 nog hier, doch niet meer in februari 1595, en in mei 1595 is hij in elk geval weer te Bordeaux.⁴⁵ Dat De la Rochepozay en De Gourgues te Leiden in zekere zin als bij elkaar behorend werden beschouwd, blijkt uit de recensierol van februari 1594⁴⁶, waarin zij getweën geheel bovenaan de lijst gezet zijn.

Aan Scaliger zelf danken we enige informatie over de studie van zijn beide huisgenoten-alumni. Jaren later vertelde hij, dat “Gourgues avoit commencé de recueillir tous les anciens testaments et instruments: je luy eusse bien aydé”, – als de jongeman langer gebleven was en het tot een publicatie gebracht had.⁴⁷ Aan de verzameling en bestudering van de antieke testamenten onder de oude Latijnse en Griekse inscripties was De Gourgues zonder twijfel begonnen op instigatie van Scaliger, die van dit onderwerp veel nut verwachtte voor de kennis van de geschiedenis van de oude talen en het Romeinse recht. Hij bleef ook na De Gourgues’ vertrek hopen, dat “quelque jeune homme prenoit la peine de les recueillir” (nl. de antieke testamenten): het project zou alleszins lonen.⁴⁸

Over de jonge De la Rochepozay weten we dat hij zich te Leiden, naast niet nader bekende literaire studiën, toelegde op het schilderen en op het luitspelen. Scaliger vond echter dat hij zich gezien zijn leeftijd en corpulentie ook spoedig moest bekwamen in het paardrijden en in de wapenhandel, en sprak er tegenover de vader zijn bezorgdheid over uit, dat hiertoe te Leiden geen “moyen” bestond.⁴⁹ De vader vond hierin een argument om

Henri-Louis spoedig naar Duitsland en Italië te laten doorreizen, zoals hij op 18 juli 1594 aan Scaliger schreef.⁵⁰

Aan het verblijf van De Gourgues en De la Rochepozay ten huize van Scaliger in de Schoolsteeg herinnert tenslotte een merkwaardige anekdote, die een sfeervol beeld geeft van het leven van de geleerde en zijn pupillen in Lanscroons huis. Het geval speelt zich af in de eerste maanden van 1594; Scaliger vertelde het tien jaar later. De Monsieur Dabin die hij noemt is De la Rochepozay jr., wiens vader Sieur d'Abin was. De context is een uiteenzetting over de geschiedenis en verbreiding van het gebruik van turf als brandstof in diverse landen van Europa.

“Turven gebruikt men in deze streken, constateer ik, sinds 300 jaar. Ze zijn zwavelhoudend, en als men sterk zwavelhoudende turven stookt, worden de mensen die zich bij het vuur bevinden bleek...

De turven geven zwaveldamp af. Vanaf het begin dat ik hier (in Leiden) kwam, zag ik dat de anderen bleek wegtrokken bij het vuur. Ik dacht dat ze flauw vielen, maar men zei me, dat dat kwam van de turven, die bitumen bevatten, en van de zwavel. Gourgues en Monsieur Dabin werden geheel bleek.”⁵¹

Hoe lang Scaliger in het complex aan de Schoolsteeg gewoond heeft, is niet met volledige precisie te zeggen. Daar hij echter in januari 1607, wanneer hij op de Breestraat recht tegenover het stadhuis woont, opmerkt daar “een volle tien jaar zonder onderbreking” (*decennium solidum*)⁵² gewoond te hebben, kan als zeker gelden, dat hij op zijn laatst tot in 1597 in de Schoolsteeg heeft gewoond. Misschien mag deze uiterste datum nog vervroegd worden tot in 1595 of zelfs 1594. In september 1595 namelijk was Scaliger, daar hij naar eigen zeggen binnen Leiden nog steeds geen geschikt en passend huis had kunnen kopen, met zijn bedienend personeel in de kost “by seeckere vrouwe binnen de voornoemde stede, daer hy tot noch toe by heeft gewoont”.⁵³ Het is niet onmogelijk, dat deze “vrouwe” reeds Marie vanden Bergh-van Blyterswijk was, in wier huis aan de Breestraat hij in elk geval in 1597 woonde volgens zijn juist geciteerde uitlating van 1607, en in 1599 volgens het kohier 200ste penning.⁵⁴ Indien voorts Marie vanden Bergh inderdaad al in september 1595 zijn hospita was, is het zelfs niet uitgesloten, dat hij reeds in 1594 zijn intrek bij haar had genomen: zijn mededeling van september 1595 dat “hy tot noch toe by (haer) heeft gewoont” klinkt immers alsof hij al geruime tijd bij haar in pension is en alsof haar huis zijn eerste meer permanente onderdak in Leiden is geweest. Aangezien het contract met Brandt liep tot 1 mei 1594 en verhuizingen veelal op 1 mei plaats hadden, is het denkbaar, dat Scaliger reeds van de Schoolsteeg naar de Breestraat is verhuisd op 1 mei 1594. Volle zekerheid echter over zijn

afb. 5. Het door Scaliger bewoonde huis aan de Breestraat, thans nr. 111-113. In het grote huis tegenover de trap van het Raadhuis, met erachter de tuin met vijf bomen, woonde Scaliger misschien reeds vanaf 1594, zeker vanaf 1597, tot in 1607. Detail uit de kaart van Pieter Bast, 1600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

woning aan de Breestraat is er pas voor de jaren 1597 en volgende. Dat Scaliger in de jaren 1594 tot 1597 nog elders dan aan de Schoolsteeg en de Breestraat heeft gewoond, is daarom niet geheel uitgesloten, al komt in zijn correspondentie van die jaren geen enkele toespeling op eventuele verhuizingen van hem voor.

Waar Scaliger in 1595 ook gewoond mag hebben, in de Breestraat of

elders, geheel tevreden was hij toen ten aanzien van zijn huisvesting, althans de financiële kant ervan, nog niet. Twee maal⁵⁵ schreef hij Oldenbarneveldt om te vragen, of de Staten hem niet een geschikt en voorname huis konden verschaffen, of het jaargeld voor zo'n huis, aangezien hij er na twee jaar zoeken nog steeds niet in geslaagd was, hetzij iemand te vinden bij wie hij vol pension voor zichzelf en zijn personeel kon kopen, hetzij een geschikte woning te huren waarin hij een door hem aan te trekken "pater familias" als hoofd over zijn huishouding kon huisvesten. Tenslotte richtte hij zich met een rekest⁵⁶ tot de Staten van Holland en verzocht hun, zijn toenmalige woning of een andere voor hem te huren of hem een jaargeld toe te kennen waarmee hij zelf kon huren. De Staten beschikten gunstig. Op 14 september wezen ze hem 200 gulden 's jaars voor huishuur toe uit de middelen van de universiteit.

Het huis van Marie vanden Bergh waarin Scaliger uiterlijk vanaf mei 1597, mogelijk reeds sinds mei 1594 woonde, lag aan de Breestraat, thans nrs. 111-113 (fa.'s Meeuws en De Groot), tegenover het raadhuis. Het was bepaald een groot en aanzienlijk huis. Scaliger zelf duidt het aan als "aedes laxae", 'n ruim huis.⁵⁷ Volgens het Stratenboek van Van Dulmenhorst⁵⁸ mat het langs de Breestraat 4 roe, 2 voet en 3 duim, dit is 15,77 m, en daarmee was het verreweg het grootste in de rij huizen van Pieterskerkkoorsteeg tot Wolsteeg. Van de grootte ervan geeft ook de kaart van Bast een indruk (zie afb. 5). Hierop ziet men de achterzijde van het gebouw met een tuin, waarin Bast vijf bomen heeft gezet. Zouden dit de eikebomen zijn, waarvan Scaliger als bewoner van de Breestraat zei dat ze "een woud" vormden? "J'ay trois ou quatre chesnes, qui font une forest."⁵⁹

Een afbeelding van de voorkant van het huis komt voor op de gravures uit 1618 van de befaamde "Arminiaanse schans": de versterkingen waarmee de remonstrantse vroedschap zich in 1617 en 1618 verschanste op het raadhuis tegen oproerige contra-remonstranten (zie afb. 6). Het huis van Marie vanden Bergh had toen althans van buiten nog weinig verandering ondergaan. Het telde behalve een parterre en kelderverdieping twee étages en een zolder over de volle breedte van het huis. Welk deel van het huis door Scaliger en zijn personeel werd bewoond, valt moeilijk te zeggen. In elk geval deelde hij in 1599 het huis met zijn hospita Vanden Bergh, weduwe van Steffens van Blyterswijk, haar kinderen, en de bedienden van beide huishoudens.⁶⁰ In 1606, toen Marie vanden Bergh buitenslands was, woonde er in haar plaats de weduwe van de Franse schoolmeester Matijs Mintens. In dat jaar telde het huis, afgezien van de drie kelders in elk waarvan een huishouden met een eigen vuurplaats was gevestigd, in totaal nog elf andere vuurplaatsen. Hiervan waren er vijf in gebruik bij de weduwe Mintens en zes bij Scaliger met zijn personeel.⁶¹ Tot dit personeel behoor-

den zijn gewaardeerde knecht Jonas Rouse, die vrouw en kinderen had, en het kamermeisje Anna.⁶² Maar er bleef Scaliger in het huis voldoende ruimte om hem in 1607 te doen erkennen, dat hij “hier lange tijd ruim behuisd was geweest” (*diu laxe hic fui*).⁶³ Hij had alleen te klagen over burengerucht.

“Men mag hier zijn buurman straffeloos last bezorgen (*turbare*). Mijn burenen plagen luid te schreeuwen, en ik kan het ze niet beletten. Op vastendag drinken ze van ’s morgens zeer vroeg af aan.”⁶⁴

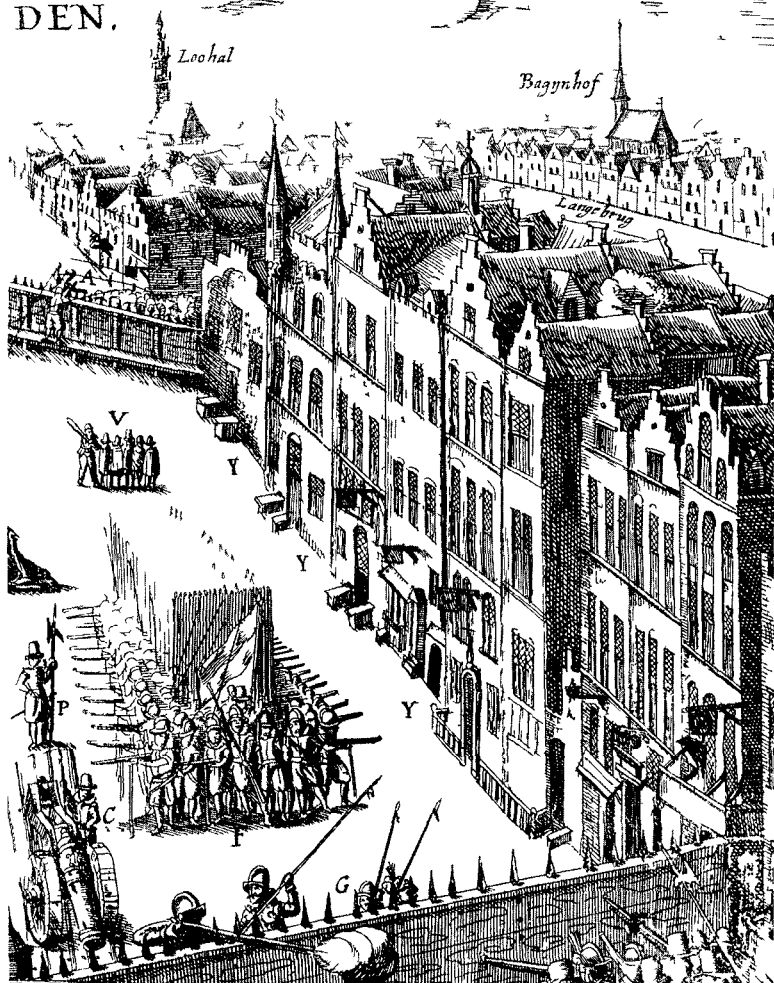
Ware ontsteltenis maakte zich van de geleerde meester, toen hem in januari 1607 werd meegedeeld, dat hij het huis van Marie vanden Bergh per 1 mei moest verlaten, daar zij het wilde verkopen. Grote aantallen vreemdelingen uit andere provincies stroomden sinds Leidens ontzet jaar in jaar uit de stad binnen, vooral uit de Zuidelijke Nederlanden. Niet alleen van de nijpende woningnood die er het gevolg van was, maakt Scaliger melding. Hij signaleert ook een volgens hem waanzinnige vormen aannemende zucht tot het kopen van huizen, waarvan huurders het slachtoffer zijn.⁶⁵ De toestand op de woningmarkt maakt van Leiden, vindt hij, “een heksenketel of een jodenkerk.”⁶⁶ Onder deze omstandigheden, die een ernstige bedreiging voor zijn werk vormen, weet hij een zekere antipathie jegens de Vlaamse en Waalse immigranten in het overbevolkte Leiden maar moeilijk te onderdrukken. In een nog ongepubliceerd hekeldicht, waarvan ik hier een bewerking uit het Latijn bied, maakt hij het “buitenlands tuig uit België” (*Belgii faex advena*) het slachtoffer van zijn woede:⁶⁷

Leiden! door vreemden, door Belgisch gespuis
worden je burgers verdreven!
Splitsing bedreigt hier ter stede elk huis:
van één huis maakt men er zeven.
Eens een *flink* dorp, werd je stad door de groei
die rijkdom vergunde en droeg.
Maar binnenkort ben je ondanks je bloei
één grote stampvolle kroeg!

Het gedicht is interessant omdat het verraadt, dat Scaliger zich in 1607 meer burger van Leiden dan buitenlander voelde.

Scaligers hospita Marie vanden Bergh nam afscheid van hem per brief, aangezien zij in 1607 als gouvernante van de prinsessen van de Palts, de dochters van de keurvorst Frederik IV en Louise Juliana van Oranje, in Heidelberg vertoefde. Haar schrijven van 5 maart 1607 aan Scaliger is overgeleverd.⁶⁸ Het is een opmerkelijk document. Enerzijds getuigt de brief van de hartelijke vriendschap en het respect van mevrouw Vanden

DEN.

afb 6 Breestraat van Pieterskerkkoorsteeg tot Wolsteeg (tegenover het Stad-huis) met Scaligers woning In het huis met de twee dakkapellen aan de straatzyde (het tweede rechts van dat met de twee spitse torentjes) heeft Scaliger meer dan tien jaar gewoond, tot in 1607 Het huis was in werkelijkheid veel aanzienlijker dan de afbeelding doet uitkomen Detail uit de anonieme gravure "d'Armananze Schans tot Leyden", 1618 Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst

Bergh voor haar huurder en voormalige huisgenoot (zij noemt zich overigens niet zijn huisgenoot, maar zijn “buurvrouw”, *voysine*). Anderzijds toont de schrijfster geen spoor van verlegenheid om de enorme last die ze Scaliger door haar huuropzegging berokkent, laat staan van enig medeleven met de ontriefde zesenzestigjarige geleerde. Hier volgt de eerste helft van de brief vertaald uit het Frans. De lakonieke wijze waarop ze de verkoop van haar huis en de noodzaak van Scaligers vertrek aanroert zonder de gevoelens van de gedupeerde zeer te ontzien, zal de lezer wellicht frapperen.

“Mijnheer,

Het is zó lang geleden dat ik van U vernomen heb, dat ik niet meer kan wachten met mij in Uw goedgunstige aandacht aan te bevelen; deste meer, daar mij door de verkoop van mijn huis de mogelijkheid ontnomen wordt, U nog langer de bewoning ervan te vergunnen. Bij gevolg is mij door mijn afwezigheid eveneens de mogelijkheid ontnomen, enige plicht of dienst jegens U te vervullen die ik U als Uw zeer nederige dienaars verschuldigd ben. Er rest mij geen enkel ander middel meer om U te tonen, Mijnheer, hoe zeer ik U acht en vereer, dan zonder ophouden genegenheid te blijven koesteren voor Uw verdiensten, en tot deze goede God alle goede wensen en gebeden te richten voor Uw welzijn, gezondheid en welbevinden, dat ik boven wat ook ter wereld verlang.

En indien ik niet de hoop zou hebben, dat U in Uw vriendelijkheid en goedheid mij niet geheel zult vergeten en de grote genegenheid die U voorheen altijd hebt getoond onverminderd zult bewaren, dan zou ik onophoudelijk betreuren, van Uw hoogstaande en deugdzame tegenwoordigheid gescheiden te zijn, die ik als Uw buurvrouw zo dikwijls genoten heb. Maar de Here God, die alles met zijn goddelijke voorzienigheid regeert, wil dat ik, in strijd met mijn voornemen, nog enige tijd in Duitsland verblijf

Dat de betrekking tussen Scaliger en Mevrouw Vanden Bergh goed was geweest en door zijn onvrijwillige verhuizing niet verbroken werd, blijkt uit het feit, dat hij kort na zijn verhuizing bij het maken van zijn Latijnse testament op 25 juli 1607 een geschilderd of gegraveerd portret van zichzelf aan haar, “quondam hospiti meae” (eertijds mijn hospita)⁶⁹, legateerde. In zijn Franse testament van 18 november 1608 bevestigde hij dit legaat.⁷⁰

Het is niet nodig hier stil te staan bij de verkoop en splitsing van het huis aan de Breestraat die inderdaad plaats hadden.⁷¹ Scaliger verhuisde in 1607, en wel begin mei, “want dat is de gewoonte in deze steden”, merkt hij zelf op.⁷² Eind mei doet hij aan Casaubonus verslag⁷³, niet alleen van de verhuizing, maar ook van de moeilijkheden die erop volgden. Zijn nieuwe woning bleek te lekken als een mandje en hij moest van de eigenaar

resoluut de nodige reparaties eisen, wilde hij niet gelaten getuige zijn van de ondergang van zijn bibliotheek. Hij was nog niet geïnstalleerd, of hem beving de angst, dat er in de verwarring boeken kwijt geraakt zouden zijn. Een maand lang gebruikte hij elke minuut die niet met huishoudelijke beslommeringen heenging om van boven tot onder de opgestapelde boeken te doorzoeken, bevreesd dat bepaalde boeken verloren zouden blijken te zijn. Eindelijk kon hij constateren, dat er Gode zij dank niets te betreuren viel dan verloren tijd en energie.

Helaas is het ook mij niet gelukt, het huis waarin Scaliger sinds mei 1607 woonde en de genoemde perikelen beleefde te identificeren. Daar hij in zijn brieven geen latere verhuizing meer vermeldt, moet het het huis zijn waarin hij een jaar en negen maanden later gestorven is, op 21 januari 1609. Volgens het Begraafboek werd hij de 25ste uitgedragen van de “Kerckgracht”. Of hiermee de Pieters- dan wel de Hooglandse Kerkgracht is bedoeld, is onzeker. Witkam heeft het vermoeden uitgesproken, dat Scaliger is teruggekeerd naar het huis van Lanscroom, die weliswaar in 1599 reeds was overleden, wiens weduwe Marie van Boshuysen echter nog tot 1611 het langs de Schoolsteeg gelegen achterhuis van het complex Pieterskerkgracht nu nr. 9 bezat en er althans in 1606 nog in woonde.⁷⁴ Tegen Witkams veronderstelling pleiten echter twee dingen. Ten eerste, dat het huis in dat geval het eigendom zou zijn geweest van een vrouw, terwijl de huiseigenaar van wie Scaliger dadelijk na zijn verhuizing maatregelen tegen lekkage eiste door hem wordt aangeduid als een man: *dominus aedium harum*, “de eigenaar van dit huis”.⁷⁵ Ten tweede, dat volgens Scaliger zijn nieuwe huis aanzienlijk minder ruimte bood dan dat aan de Breestraat en eigenlijk maar een “hutje” (*gurgustiolum*) was.⁷⁶ Het fraaie huis aan de Schoolsteeg echter was allerm minst kleiner dan dat aan de Breestraat. Al mijn pogingen om Scaligers laatste woning te localiseren bleven vruchteloos.⁷⁷ Op welke Kerkgracht en in welk huis hij gestorven is, blijft nog een open vraag.

Daarentegen staat volkomen vast, waar Scaliger zijn laatste rustplaats heeft gevonden: in de Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat, in graf 58 van het noordpand, aan de voet van de zuid(west)elijke zuil van het noordtransept.⁷⁸ Afbeelding 7 toont een 17de-eeuwse plattegrond uit een grafboek van de kerk, waarop de positie van Scaligers graf goed waarneembaar is.⁷⁹ Deze foto vervangt die op p. 95 van het Leids Jaarboekje van 1978, waar door een vergissing in plaats van het noordpand het zuidpand is afgebeeld.⁸⁰ – De begrafenis had plaats op zondag 25 januari 1609, ’s middags even na tweeën. De kerkeraad van de Waalse Gemeente, bij welke de Vrouwekerk sinds 1584 in gebruik was, moest besluiten de middagdienst, die om 1 uur begon, vroeger dan normaal te laten eindigen, opdat de ene plechtigheid niet door de andere zou worden verstoord. De kerkeraad-

acten vermelden⁸¹:

“25 Janvier. Pour obeir au commandement du magistrat et condescendre la demande de Messieurs de l’academie trouvant bon de vaquer a l’enterrement de Monsieur de L’Escale, le presche d’apres midi se commencera precisement a 1 heure et se finira a deux heures ou mesmes un peu devant s’il est possible.”

Later in dat jaar werd de plaats van het graf gemarkeerd door een steen met Scaligers wapen, zijn naam en zijn woorden: “Hier verwacht ik de opstanding.”

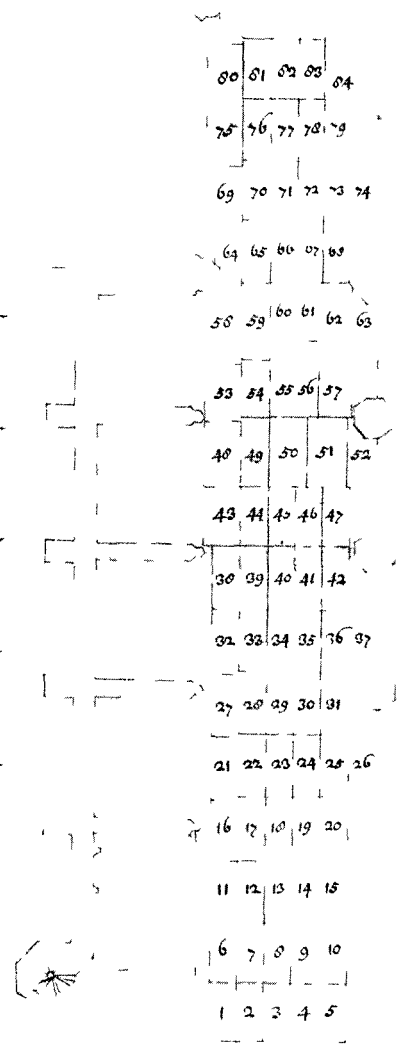
Volgens Baudius, goede vriend van de overledene, zou Scaliger bij testament hebben bepaald, dat hij in dat deel van de Waalse kerk begraven zou worden waar hij gewoon was te zitten om de preek te beluisteren.⁸² Dit is onjuist. Niet alleen bevat Scaligers testament zo’n bepaling in het geheel niet⁸³; hij heeft zelfs uitdrukkelijk gezegd, dat het hem niets uitmaakte waar hij begraven werd. Sprekend over de schitterende praalgraven van de Della Scala’s in Verona zei hij⁸⁴:

“Ik zelf bekommer me om niets, behalve om de opstanding. Om mijn graf bekommer ik me niet. Waar ik begraven word, doet er niet toe. Wanneer ik sterf, zal mijn lichaam zijn als dat van een ezel.”

Aan de nuchtere afwijzing van een monumentaal grafteken heeft Daniël Heinsius met de zinsnede “hij verbood dat het voor hem werd opgericht” (*sibi fieri vetuit*) terecht herinnerd in de inscriptie die hij ontwierp voor Scaligers epitaaf. Dit eremonument werd in opdracht van de curatoren der universiteit vervaardigd door Hendrick de Keyser en nog in 1609 boven het graf aan de naaste zuil aangebracht; het is uitvoerig besproken door R.E.O. Ekkart in het Leids Jaarboekje van 1978.⁸⁵ En juist de epitaaf van Scaliger, die zo weinig om zulk een grafteken had gegeven, zou weldra tot de bezienswaardigheden van Leiden gaan behoren. In het reisboek van de Hamburger Godfried Hegenitius van 1630 b.v. zijn de epitaaf en de grafsteen van Scaliger de allereerste bijzonderheden waarop de aandacht van de bezoeker van Leiden wordt gevestigd.⁸⁶

In 1834 hield de Leidse hoogleraar P. Hofman Peerlkamp, klassiek filoloog en knap Latijns stilist, ter opening van de cursus een rede over het leven van Scaliger.⁸⁷ In deze goed gedocumenteerde voordracht zegt Peerlkamp, sprekend over het huis waarin Scaliger in 1604 woonde: “Waar het huis van Scaliger stond, en of het heden ten dage nog staat, heb ik tot nu toe tevergeefs nagespeurd. Het nageslacht had er het opschrift op moeten aanbrenge-
gen “Hier woonde Scaliger” (*Hic Scaliger habitavit*).” Wanneer het hier door Peerlkamp aangewezen verzuim eenmaal zal worden goed gemaakt, zal

Grave 58 is die van een kind
 die in 1676 is begraven in
 de graf van de familie van
 de heer van Leiden.

afb. 7. Plattegrond van het noordpand van de Vrouwekerk in het grafboek van 1676. Graf 58 was dat van Scaliger Leiden, Gemeentelyke Archiefdienst.

Breestraat 111-113 er de aangewezen plaats voor zijn ⁸⁸ Hier heeft Scaliger minstens tien, misschien zelfs dertien van zijn Leidse jaren gewoond Hier kwamen zijn grote werken tot stand de verbeterde uitgaven van zijn *De emendatione temporum* en van zijn Manilius en de *Thesaurus temporum* Hier ook moet men de gesprekken localiseren waarvan de *Secunda Scaligerana* de neerslag vormen Hier sprong de vierenzestigjarige Scaliger uit zinnig van vreugde, ja als een dwaas door zijn kamer, toen hij van Casaubonus, de bibliothecaris van de Franse koning, het bericht had ontvangen dat deze in een handschrift in Parijs een anonieme Griekse kroniek had ontdekt waarin Scaliger stond de chronologisch uiterst belangrijke Olympiaden-lijst van Julius Africanus (220 n C) meende te herkennen ⁸⁹ Op dit huis was van toepassing wat D Heinsius in zijn lijkrede op Scaliger ⁹⁰ zei “In één enkel huis van deze stad beheerste één man meer talen dan iemand in Europa Het huis van één man in deze stad was het studievertrek (*museum*) van heel de wereld Maronieten en Arabieren, Syriers en Ethiopiërs, Perzen en Indiers hadden in deze stad iemand aan wie zij hun gedachten in taal konden overbrengen en ontvouwen ”

AANTEKENINGEN

- 1 *Scaligerana Secunda*, ed P des Marzeaux in *Scaligerana, Thuana, Perromana, Pithoeana et Colomesiana*, II, Amsterdam 1740, p 553
- 2 A T Grafton, “Joseph Scaliger and Historical Chronology the Rise and Fall of a Discipline”, *History and Theory* 14 (1975), pp 156 185 W E van Wijk, *Het eerste leerboek der technische tydrekenkunde*, z pl 1954
- 3 *Scaligerana Secunda*, vgl aant 1, p 551
- 4 A T Grafton, “J J Scaliger’s Indices to J Gruter’s *Inscriptiones Antiquae*”, *Lias* 2 (1975), pp 109 113
- 5 Voor de ongefundeerdheid van Scaligers aanspraak op afstamming van het Veronese vorstehuis Della Scala, zie Miriam Billanovich, “Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero”, *Italia medioevale e umanistica* 11 (1968), pp 187 256
- 6 J C H Lebram, “Hebraische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universitat Leiden in den Jahren 1575 1619”, *Ned Arch voor Kerkgeschiedenis* 56 (1975), pp 317 357, zie p 348, n 114 – Voor Scaligers advisering bij benoemingen, zie *Secunda Scaligerana*, p 425
- 7 Tot deze kring behoorden Henri Louis Chastaigner de la Rochepozay, Marc Antoine de Gourgues, Philippe Mornay de Plessis, Cornelis van der Mijle, Hugo Grotius, Daniel Heinsius, Petrus Scriverius, Janus Rutgersius, Willibrord Snellius, Franciscus Douza, Janus Douza jr, Johannes Meursius, Petrus Cunaeus, Thomas Erpenius, Antonius Thysius sr, Janus Wowerius, Elias Putschius, Philippus Cluverius, Johannes Boreel, Jean en Nicolas de Vassan en nog verscheidene anderen Natuurlijk waren de contacten tussen Scaliger en deze leerlingen niet steeds van dezelfde aard en vielen zij in verschillende perioden Het opmerkelijke feit doet zich voor, dat juist Scaliger, die was vrijgesteld van het geven van openbare lessen, met meer effect leerlingen wetenschappelijk gevormd heeft dan vele publiek docerende hoogleraren De omvang van de leerlingenkring rondom Scaliger en de wijze waarop de leermeester zijn studenten ontving, onderhield, stumuleerde en begeleidde, verdienen diepgaand onderzoek
- 8 *Scaligerana Secunda*, zie aant 1, p 411
- 9 B v A E J Holwerda in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* V (1921), col 661 “op het

- Rapenburg (thans no 40/42) tegenover de academie" (fout), hetzelfde bij J Taal, "Het geeste-
lijk milieu van Grotius te Leiden", *Leidsch Jaarboekje* 1944, pp 126-142, zie p 132, en bij E
Hulshoff Pol, "Scaliger-tentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden, 6-21 februari 1959",
MS UB Leiden, Westerse handschriften, FE f° 78, p 8 "op het Rapenburg (nu nr 40)" (fout)
Ook A Romein Verschoor localiseert in haar roman over Grotius *Vaderland in de verte*, Amster-
dam 1975°, p 96, Scaliger op "het Rapenburg over de Academie" (fout)
- 10 G Cohen, *Ecrivains français en Hollande*, La Haye/Paris 1921, p 207 "sur le Rapenburg, en
face de l'Université, aujourd'hui numéros 40 a 42" (fout)
- 11 G W Robinson, *Autobiography of Joseph Scaliger*, Cambridge Mass 1927, p 38 "Rapenburg
40 42" (fout), p 51 noot 7 "the Bunch of Grapes" (fout)
- 12 P C Molhuysen, *De komst van Scaliger in Leiden*, Leiden 1913, p 12
- 13 W N du Rieu, "De portretten en het testament van J J Scaliger", *Handelingen en Mede-
deelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1880 1881, pp 89-137, zie p 92 Du
Rieu vermeldt geen bron Zijn onjuiste informatie is overgeschreven door J H Wilmink,
"Levensschets van J J Scaliger", in *Bericht omtrent het Gymnasium te Deventer 1883/4*, Deventer
1883, pp 1 23, zie p 21 Volgens Du Rieu zou het door Scaliger bewoonde huis "de druiven-
tros" later met een blendend huis zijn samengevoegd tot het dubbele huis, zoals men het waar-
neemt naast het "huis met de hoed" op de tekening van J M A Riecke gereproduceerd in H
Kleibrink en R Spruit, *Leiden, een Hollandse erfenis*, Leiden 1972, p 70 Nog afzonderlijk en in
laat zestiende-eeuwse toestand ziet men de huizen in *Leids Jaarboekje* 1959, tegenover p 88 met
detail aan ommezijde
- 14 H J Witkam, *De dagelykse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596* (verder afgekort
als *DZ*), V, Leiden 1973, pp 51-53
- 15 Op 5 juli 1593 liet het zich aanzien, dat Scaliger met vier of vijf studenten te Leiden zou ver-
schijnen, zie P C Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit* I, 's-Gravenhage
1913, (verder afgekort als *Bronnen*), pp 268* 269*
- 16 Voor de kosten van "den eersten avond daermede de Burgermⁿ den heere Scaliger hebben
vereert" (Molhuysen, *Bronnen*, p 278*), 112 gl 8 pe, zie Witkam, *DZ* VII, p 118, en verder *DZ*
III, p 56 Dat de maaltijd in "de Clock" plaats had, zegt E Bronchorst, *Diarium* Werken uitge-
geven door het Historisch Genootschap, III, 12, 's-Gravenhage 1898, pp 62 63 Voor "de
Clock", Witkam, *DZ* V, p 176 en III, p 49 Voor de betaling, Leiden, G A, Tresonersrekening
1593, fol 138v In het maaltijdenboek (secretarie archief I, 716) heb ik een staat van kosten niet
gevonden De rekening van de maaltijd, alleen voor de wijn gespecificeerd ("29 stopen en een
kan rjnische wijn, 12 stopen, een kan zoet wijn") met de betalingsordonnantie is in G A, bijla-
gen stedelijke rekening 1593, volgnr 51, bij fol 138v
- 17 J Prinzen, "De inventaris van een Leidsche herberg in de zestiende eeuw", *Leids Jaarboekje*
1908, pp 120 126, zie p 121
- 18 *Diarium*, zie aant 16, p 63, waar uiteraard "Rector Heurnius" gelezen moet worden in
plaats van "Rector, Hornius"
- 19 Molhuysen, *Bronnen*, p 272* Witkam, *DZ* V, p 54 Over Jan Marcusz van Ypre, Witkam,
DZ III, p 49 en VIII, p 150
- 20 Witkam, *DZ* V, p 53
- 21 Voor de door curatoren betaalde kosten van Scaligers verblijf bij Jan Marcusz van Ypre
van 26 tot 31 augustus (302 g 14 st.), Molhuysen, *Bronnen*, p 278*
- 22 Molhuysen, *Bronnen*, p 269* Witkam, *DZ* IX, p 169 en 166 167
- 23 Witkam, *DZ* VI, p 132 en X, p 70
- 24 E Pelinck, "Pax huic domui Het huis Pieterskerkgracht 9 en zijn bewoners", *Leids Jaar-
boekje* 1957, pp 119 129, vooral p 122
- 25 Clusius aan Lipsius, Leiden 2 maart 1594, in P Burmannus ed, *Sylloge epistolarum* I, Leiden
1727, p 324 "Scaliger etiam lenta et interna febre graviter laboravit, sed nunc meliuscule
valet () plurimum salutem tibi dici voluit hunc enim ante biduum, quia vicinus,
conveniebam ()"
- 26 Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, R A 48, Buurkwestboek A, fol 2 (en vgl 93v),
waarnaar reeds Witkam, *DZ* V, p 99 verwees

- 27 Zie ook zijn rapport *De bouwgeschiedenis van de panden Pieterskerkgracht 9 en 11*, Delft 1979, waarvan een exemplaar in het Leidse Gemeentearchief wordt gedeponereerd. De heer Droge ver-richtte zijn onderzoek als medewerker van het architectenbureau Kooreman en Raue te Delft, dat door de gemeente Leiden is belast met het maken van een restauratieplan voor de vermelde huizen
- 28 Witkam, *DZ V*, p. 52. De verkoopacte in Leiden, G A, R A 73, Inbrengboek E, fol. 45v
- 29 Molhuysen, *Bronnen*, p. 270*
- 30 Molhuysen, *Bronnen*, p. 265*
- 31 Molhuysen, *Bronnen*, p. 281*
- 32 Voor Scaligers reizen door Utrecht en Zuid-Holland, en door Noord-Holland, zie Witkam, *DZ IV*, p. 76 en V, p. 70, alwaar verwezen wordt naar enkele bijzonderheden betreffende deze reizen bij G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande*, Den Haag/Paris 1921, pp. 216-217. Cohen vermeldt op p. 204 ook, dat een De Gourgues genoemd wordt in de correspondentie van Montaigne en in die van De Matignon. Behalve het in dit artikel meegedeelde is mij niets over De Gourgues bekend
- 33 Voor Paludanus F. W. T. Hunger, "Bernardus Paludanus", in C. P. Burger en F. W. T. Hunger ed., *Itinerario van Jan Huygen van Linschoten III*, 's-Gravenhage 1934 (Werken uitgeg. door de Linschoten Vereeniging 39), pp. 249-268. Dezelfde, in *N. N. B. W.* IX, 752-754. Dezelfde, in *Charles de l'Escluse*, I II, 's-Gravenhage 1927-1943, passim. Witkam, *DZ IV*, pp. 144-150, VIII, p. 136, IX, register. Voorts de op goede documentatie berustende roman van J. Theunisz, *Het ontoegankelijk hart*, 's-Gravenhage 1936, een overtuigende levensbeschrijving van Paludanus. Voor de geschiedenis van Paludanus' collectie D. Murray, *Museums Their History and Their Use I*, Glasgow 1904, pp. 95-96 en H. Engel, "Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries", *Bydragen tot de Dierkunde* 27 (1938), pp. 247-334, zie p. 303. Tenslotte kwam ze in St. Petersburg terecht
- 34 MS Den Haag, Kon. Bibl., 133 M 63, fol. 29r. Over dit Album L. E. van Wijk, "Het album amicorum van Bernardus Paludanus", *Het Boek* 29 (1948), pp. 265-286 en J. Daan, "Het ogelijn der Stad", *West-Frieslands Oud en Nieuw* 1955, pp. 1-11
- 35 Dezelfde mummie werd, naast andere, in 1626/7 in Paludanus' museum gezien door de Hamburger G. Hegenitus, die haar aldus beschreef in zijn *Itinerarium* (zie aant. 86), p. 60. "Mumia a tribus mille annis adservata" Paludanus zelf beschreef het stuk in zijn *Catalogus sive descriptio rerum naturalium et artificialium utriusque Indiae et aliarum regionum collectarum* van 1617 (MS Kopenhagen, Kon. Bibl., afschrift Leiden, U. B., B. P. L. 2596-9, zie fol. 92) voorzichtig als volgt: "von ain Kindt, ausz Egypt gebracht, undt al vor 2000 Jaren dodt gewest". Dat een mummie van Paludanus aan een Harderwijkse burgemeester gegeven zou zijn, zoals B. A. van Proosdij schrijft in *Jaarbericht Ex oriente lux* IV, 12 (1951/2), p. 126, blijkt niet uit de door hem vermelde bron A. Kircher, *Oedipus Aegyptiacus*, Rome 1662/4, III, p. 431, waar slechts van een houten beeldje van 44 cm sprake is
- 36 *Secunda Scaligerana*, p. 484
- 37 Molhuysen, *Bronnen*, pp. 259*-260*
- 38 Molhuysen, *Bronnen*, p. 260*. "Caput vita mihi carus", noemt Scaliger de jongen
- 39 Molhuysen, *Bronnen*, p. 280*
- 40 Aldus Scaliger in een brief van 1606 aan Casaubonus, cf. J. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin, 1855 (repr. Osnabruck 1965), p. 23
- 41 Voor zijn paard, Molhuysen, *Bronnen*, p. 265*, voor zijn ziekte onderweg, *ibidem*, p. 284* en Witkam, *DZ IX*, p. 185
- 42 Molhuysen, *Bronnen*, pp. 260* en 284*. Dezelfde, *De komst*, p. 13
- 43 *Secunda Scaligerana*, p. 535
- 44 Voor de brief van De la Rochepozay sr. aan Scaliger van 18 juli 1594, zie I. de Reves ed., *Epistres françaises des personnages illustres et doctes a Monsr. Joseph Juste de la Scala*, Harderwyck 1624, p. 54-56
- 45 De Reves, p. 13
- 46 Leiden, U. B., Archief Senaat en Faculteiten 284, fol. 31
- 47 *Secunda Scaligerana*, p. 396

- 48 *Secunda Scaligerana*, p 396 De Gourgues heeft het project en de ermee samenhangende studien laten varen Van zijn hand is mij alleen nog een kort krijgskundig geschriftje bekend *Dis cours véritable des divers succez des armées du roy arrivées en Guyenne et en Xaintonge contre les rebelles de de S M a mesme temps, le 27 juin 1621, envoye par M. de Gourgues, premier president du parlement de Bourdeaux* (3 juillet 1621), Parijs z j, een exemplaar is in Parijs, Bibliothèque nationale
- 49 De Reves, p 54, ook voor het volgende Vgl Witkam, *DZ V*, p 100
- 50 Henri Louis ontving in 1596 te Rome lagere wijdingen, werd in Parijs priester en in 1611 bisschop van Poitiers Hij schreef o a commentaren op de evangelen en stierf in 1651 Zie *Dictionnaire de biographie française VIII* (1959), col 731 732, Andre Duchesne, *Histoire genealogique de la maison des Chasteigners*, Paris 1633/4
- 51 *Secunda Scaligerana*, p 600 601 Met een relaas over de gunstige eigenschappen van turf was Scaliger in januari 1593 gerustgesteld ter zake van het klimaat in Holland, waar men naar zijn komst uitzag, Molhuysen, *Bronnen*, p 243*
- 52 Scaliger aan Casaubonus, 27 januari 1607, *Epistolae* ed 1627, p 328, ed 1628, p 301, Robinson, p 51 Ook aan zijn oudleerlingen De Vassan had Scaliger op 24 januari 1607 al geschreven, dat hij in zijn toenmalige huis "solidos decem annos" gewoond had, *Epistolae* 1627, p 539, 1628, p 495, Robinson, p 50
- 53 Rekest aan de Staten van Holland, september 1595, Molhuysen, *Bronnen*, p 361*
- 54 Leiden, G A, Secretarie Archief 1575-1851, no 7368, fol 9, Witkam, *DZ V*, p 53
- 55 Scaliger aan Oldenbarneveldt, 23 februari en 7 september 1595, *Epistolae* 1628, pp 651 652, Robinson, pp 38-39
- 56 Het rekest genoemd in aantekening 53
- 57 Brief aan de broers De Vassan geciteerd in aantekening 52
- 58 Zie W Pleyte, *Leiden voor 300 jaren en thans*, Leiden, 1874, kaart IV
- 59 *Secunda Scaligerana*, p 525
- 60 Zie het kohier geciteerd in aantekening 54
- 61 Kohier schoorsteengeld 1606, Leiden, G A, Secretarie-Archief 1575 1851, no 4031, Wolhuis, fol 17v -18
- 62 Scaliger noemt hen in zijn Latijnse testament van 25 juli 1607, zie H J de Jonge, "The Latin Testament of Joseph Scaliger, 1607", *Lias* 2 (1975), pp 249 263, zie pp 257-258
- 63 Scaliger aan de gebroeders De Vassan, 24 januari 1607, zie aantekening 52
- 64 *Secunda Scaligerana*, p 425
- 65 Zie de brieven aan Casaubonus en de broers De Vassan, waarnaar aantekening 52 verwijst
- 66 Scaliger aan Casaubonus, 27 januari 1607, vgl aantekening 52
- 67 In Scaligers hand bewaard in Parijs, Bibliothèque nationale, Res J 1300, dit is Scaligers eigen exemplaar van J Lipsius, *De militia Romana*, Antwerpen 1596 Het gedicht werd op het achterste schutblad ontdekt door Prof A T Grafton (Princeton), die ik dank voor zijn bereidheid mij toe te staan, er hier een vertaling en de tekst van te publiceren
- Cives, Leida, tuos Belgi faex advena pellet
Scinditur in multos hic domus una lares
Magnus vicus eras urbem te copia fecit
Tempore sed fies magna taberna brevi
- 68 De Reves, zie aantekening 44, pp 26-27
- 69 De Jonge, zie aantekening 62, p 259 met noot 61
- 70 Du Rieu, zie aantekening 13, p 135 en p 114 Het portret is niet geïdentificeerd
- 71 Leiden, G A, Bonboek wolhuis, fol 74v en 75
- 72 Scaliger aan Casaubonus, 22 maart 1607, *Epistolae* 1627, p 331, 1628, p 304
- 73 *Epistolae* 1627, p 316, 1628, p 290, Robinson, p 52
- 74 Witkam, *DZ V*, p 53, vgl Pelinck, zie aantekening 24, p 122
- 75 De brief vermeld in aantekening 73
- 76 Zo in verscheidene brieven van 1607, zie b v ed 1627, p 539 en ed 1628, p 304
- 77 Het helpt ook niet te weten, dat Jonas Rouse op 13 oktober 1615 studenten hield "in de huysinge van Santhorst" (Leiden, U B, MS A S F 7, p 322, dit kan met het huis van Paets op de Hooigracht oostzijde (Pleyte, bijl 44a) zijn, want dat was reeds in 1601 verkocht), noch dat

hij op 14 november 1616 op de Papegracht westzijde, nabij de hoek Voldersgracht, een huis kocht (deel van wat voorheen C Coolhaes' huis was, ook in bezit geweest van Ludolf van Ceulen, Bonboek Over 't Hof, fol 453v), waarin zijn weduwe Angenietgen (ook wel Anneken) Harmensdochter Frencker in 1622 woonde met vijf van haar acht kinderen en plaats voor dertien studenten (Hoofdgeld 1622, Over 't Hof, fol 76)

78 "Grafsteen en graf van Scaliger", *Leids Jaarboekje* 1978, pp 91 96

79 Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, Archief van de Kerkvoogdij der N H Gemeente VIII, 24, Grafboek Vrouwekerk 1676 en volgende jaren, eerste plattegrond, voorafgaand aan folium 1

80 De verkeerde afbeelding laat zien, dat (wat ik op p 93 verzuimde op te merken) ook in het zuidpand een graf 58 lag Dit werd echter in de 17de eeuw verkocht en kan niet dat van Scaliger geweest zijn, evenmin als de nrs 58 in kooromgang en middelkerk

81 Leiden, G A, Archief Waalse Kerk, inv nr 40, Actes du consistoire, p 138

82 D Baudius, *Epistolarum centuria tres*, Leiden, 1620, p 422 (centuria II, ep 68, aan de curatoren Van Mathenes en Van der Myle, 23 januari 1609)

83 H J de Jonge, "The Latin Testament of Joseph Scaliger (1607)", *Lias* 2 (1975), pp 249 263

84 *Scaligerana Secunda*, p 558

85 R E O Ekkart, "Het grafmonument van Scaliger", *Leids Jaarboekje* 1978, pp 81 90

86 G Hegenitius, *Itinerarium Hollandicum* en A Ortelius, *Itinerarium Gallo-Brabanticum*, Leiden 1630, pp 97-100, waar de teksten van epitaaf en grafsteen volledig afgedrukt staan

87 "Oratio de vita Iosephi Scaligeri", in I T Bergman ed, *P Hofmanni Peerlkampii Opuscula oratoria et poetica*, Leiden 1879, pp 88 101, zie p 94

88 Als bijzonderheid zij nog vermeld, dat in het 18de eeuwse huis nu Breestraat 113 sinds ongeveer 1827 de boekhandelaar Van der Hoek was gevestigd, bij wie van 1830 tot 1836 Thorbecke inwoonde, zie R van Royen, *Thorbecke en de stad Leiden*, Alphen 1951, p 22 In 1937 werd de boekhandel Gebrs Van der Hoek overgenomen door de firma Burgersdijk en Niermans, die op nr 113 haar afdeling nieuwe boekhandel vestigde, zie P J Dee, *Burgersdijk & Niermans Gedenkboek*, Leiden 1944, p 13 en *Leids Jaarboekje* 1955, p 38 Dit filiaal heeft bestaan tot in 1951 Zie ook A Versprille, *Leiden in oude ansichten*, Zaltbommel 1968, p 43

89 Scaliger aan Casaubonus, 2 maart 1605, *Epistolae*, 1627, p 274

90 D Heinsius, *In obitum Iosephi Scaligeri orationes duae*, Leiden 1609, fol D 1 v, Robinson, p

85

Ik betuig hier mijn dank aan de heren J F Droge jr, Waddinxveen, R E O Ekkart, Leiden, A T Grafton, Princeton, N J, U S A, M S H G Heerma van Voss, Voorschoten, Th H Lunsingh Scheurleer, Leiden, en in zonderheid H J Witkam, Leiden, voor inlichtingen, gegevens en nuttige wenken die dit stuk ten goede zijn gekomen